

Rendszerváltoztatásunk – nemzetközi erőterben

z első és drámaiként megélt időkben, mint a rendszerváltoztatás első kormányában Antall József miniszterelnök szűk körű tanácsadó testületének egyik tagja, számos alkalommal beszélgettem formálisan s nem formálisan egyaránt kormányzati tisztségviselőkkel, diplomatákkal, a szakértői háttér képviselőivel itthon és külföldön. Nos, ha valaki előéletében akadémiai kutatóként vagy egyetemi oktatóként könyvekből merítkezve tölti élete javát, erőteljes készítése fejlődhet ki a vitára. Kormányzati háttérpozícióban viszont aligha szakmai kollégákkal találkozunk, inkább döntéshozókkal s befolyást gyakorlókkal. Nos, e közegben mozognom érdekes intellektuális kihívásnak s élettapasztatatnak bizonyult, miközben jellegzetesen régióbeli nyomorúságunkra is példázatul szolgálhatott. Hiszen láthatóvá tette, kik azok, akik tanácsot adnak egy szuverén államnak, s milyen tudással, háttérrel, alkalmasint ijesztő egyoldalúsággal és korlátozottsággal teszik ezt.

Elsődleges tanulságként adódott számomra, hogy amennyiben van saját gondunk, úgy azért elsődlegesen magunk hordozunk felelősséget: megoldást nekünk kell találnunk, hisz e feladatot senki tőlünk át nem veszi. Jogállami átmenetünk kulcsfontosságú – jogi s olykor egyenesen jogfilozófiai – háttérkérdései kapcsán pedig azt kellett érzékelnem mindenekelőtt, hogy belső problémáink nemzetköziesíthetősége (vagyis nemzetközi támogatás reményében külső fórumon tanácskoznunk ilyesmikről) hallatlanul korlátozott, miközben legfeljebb reménytelenül kései, ráadásul csekély eredményt ígér. Már maga a dolog természetéből adódó kényszerű fogalmi betagolás is – hogy úgyszólván dadogva, mert egy másik (a mai *mainstream* nyugat-európai és atlanti) kultúra szótárának és élettapasztatatának nyelvén kell kifejeznünk magunkat – eleve pejorál és hátrányos helyzetbe hoz, hiszen egy eltérő történelmi tapasztalat és fogalmiság közegébe viszi át problémáinkat, amely viszont érzéketlen s egyben érdektelen is ezek iránt, hiszen eleve gyanúval övezi szándékunkat, miszerint valami általuk nem értett ismeretlenre kívánnánk rábírnunk. Ha történetesen itt, Közép-Európában s archaikus, mert a tradíciók őrzését még tisztelettel övező közegünkben egy óceánon túlinak történelemről és hagyományról, ezek folyamatosságáról és kötőerejéről értekezünk, úgy az első benyomás, amit benne kelthetünk, bizonyosan az lesz, hogy e nehezen kiismerhető balkáni periférián mi deterministák s ezzel a *global village* univerzalisztikus gondolatához eleve értetlen, méltatlan lények vagyunk: egy náluk atavisztikus előtörténetként immár hátrahagyott, mert földhöz tapadt történelemfilozófia rabjai. Ha ráadásul az is kiderül, hogy ezekhez még ragaszkodunk is – tehát nem gondoljuk vitán felülnek, hogy az ő nyugat-európai s atlanti entellektüel-mentalitásainak kellene

érvényre jutnia nálunk is (amiket persze átvehetünk, de jobb, ha tudjuk, hogy ezzel csak egy másik partikularitáshoz igazodtunk) –, nos, már maga a felvetés is antiliberalis tendenciát sejtet számukra, hiszen csakis azt érezhetik ki ebből, hogy az univerzalizmusuk alapját képező *multikultuszt* tagadjuk. Másfél évtizede, külön-külön alkalmakkor, őfelsége brit külügyi szakértőinek, francia politikusnak meg egy nyugati parthoz kötődő szenátornak annak hallatán, hogy utódállamokbeli véreink megóvására kollektív jogok biztosítására törekszünk, saját kért/kéretlen polgártársaikként rögvest szikhek, arabok és mexikói spanyolok, avagy éppen kaliforniai leszbikusok jutottak eszükbe, akik – mint első felháborodásban rögtön el is mondták – azonnal külön államot követelnének maguknak, mihelyst e veszélyes eszme utat törhetne náluk. Az ő félelmük falát semmiféle történelmi érveléssel vagy a ránk oktrojált békeszerződések szomorú és méltánytalan következményeire történő hivatkozással nem tudtuk áttörni. Utólag persze fájdalmasan mulatságosként érezkelhetünk egy ily fokú empátiahiányt és lényegileg eltérő történelmi helyzetek ilyen primitív egybemosását, a tanulság mégis az, hogy maga a *collective rights* kifejezése pejorálta annak kulturális átfordíthatóságát, ennek következtében pedig az ezzel érvelő az ő szemükben eleve védhetetlen konnotációs közegbe került. Képtelen feladat arra kényszeríteni egy saját rutinjához s ennek a külvilág számára történő diktálásához hozzászokott nagyhatalmat, hogy egy eladdig számára ismeretlen tapasztalattal nézzen szembe. Nem véletlen ezért, hogy kizárólag német és kanadai beszélgetőtársaink bizonyultak ezekben a drámai időkben empátikusnak, készen arra, hogy némi megértés igényével érdeklődjenek sajátos problémáink iránt.

A hosszabb távon közvélekedésünket is formáló tudományos irodalom elsődlegesen nyilvánvalóan a sajátként felvetődő kérdéseire fókuszál. Így hát különös, de korántsem véletlen, hogy arról, aminek számunkra az egész átalakulási folyamat előkérdésének kellett volna lennie – miként térjünk a jogállamiság útjára úgy, hogy ne egyszerűen régi megnyomorítottatásunk folytatásához biztosítsunk újralegitimáló keretet, hanem valóban esélyt adjunk egy új és demokratikus kibontakozás számára –, a hozzáférhető teljes könyvtárnyi irodalom hallgatásba burkolózott: egyszerűen nem volt erre szabott üzenete. Sőt, ez természetes is lehetett a kiműveltségében mintaadó nyugat-európai s angol–amerikai teoretizálás részéről, hiszen miért is lehetett volna több vagy más a feladata, mint hogy a saját mindennapjai és nagyban-egészében kiegyensúlyozott társadalmi feltételei közepette felmerülő kérdésekre próbáljon választ adni. Dilemmaként tehát mi vetettük fel, merthogy nálunk vetődött fel először.

Amikor élő államszervezési gondolatként a *rule of law* első alkalommal érkezett Magyarországra (éppen az első szabad választások előtt, a Bibó Szakkollégium által szervezett rendezvényen, a Kossuth Klubban, számos angol–amerikai professzor meghívásával), egyedül Oxford katolikus természetjogásza, John Finnis állott elénk egy specifikusan nekünk címzett gondolattal, egyetlen mondatot idézve saját művéből, mint ami ebből az egyébként hatalmas könyvtömegeből egyedül vonatkozik Közép-Európára s benne a magyarok mai kényes helyzetére. És eltagolta ün-

nepélyesen számunkra, hogy „a jogállamiság nem kollektív öngyilkossági paktum”. Ma már komolyan vehetjük szavát, miszerint egyetlen szerző mindössze tőmondatnyi utalása látta előre annak lehetőségét, hogy bekövetkezhetnek előrelátatlan vagy határhelyzetek, amelyekre a *rule of law* náluk kifejlesztett elvei nem tartogatnak adekvát választ. E rövidre zárt tagadó üzenetből az hántható ki, hogy a jogállamiság maga sem más, mint meghatározott történelmi kultúra feltételei közepette s kihívásaira formálódott civilizációs éthosz, mely nem befejezett, nem is kívánja senki romlását, hiszen egyetlen célja a benne elfogadott értékek közti kiegyensúlyozó közvetítés. Ebből persze magunknak sem azt a következtetést kell levonnunk, hogy a kommunizmus összeomlásával mi – tízmillióan itt, szűkebb s tágabb térségünkben pedig száz/ötszáz milliónyian – határhelyzetben vagyunk, hanem hogy eredendő erkölcsi üzenetét saját gondjainkkal szembeítve magunknak kell újragondolnunk. Erről pedig igencsak nehéz egy atlanti közegben az ő nyelvükön meggyőzően kommunikálni.

Hogy mennyire eltérő nemzeti tapasztalatok s érdekek torzító foglyává lehet még annak egyértelműsége is, hogy akár a bolsevizmusról miképpen vélekedhetünk, jól mutatja egy akkoriban *Tiltott történelem* címmel napvilágot látott könyv, mely a francia történész Thierry Wolton tollából Párizsban jelent meg, ám csakis Brüsszelben tudtam megvenni (hiszen hiába uralg szólásszabadság Franciaországban, láthatóan nem mindent terjesztenek azonos gonddal). Nos, e mű hosszan taglalja, hogy a francia értelmiséget milyen diktatórikus baloldali erőfölény hatja át, s összképéből egy éppen kevésbé toleráns nemzeti magatartás kerekedik ki. Visszatérőben pedig a *Magyar Hírlap*ban olvashattam Habsburg Ottó nyilatkozatát egy másik könyv kapcsán, mely *Le livre noire du communisme* cím alatt adott végre számot arról, hogy *quatre-vingt cinq million de victimes*, vagyis nyolcvanötmillió áldozat volt e „szociális kísérlet” emberéletekben kifejezett ára. Franciaországban ez volt az első mű, mely a bolsevizmust a nemzetiszocializmus borzalmaira emlékeztető negatív színben tüntette fel. Habsburg Ottó pedig afelett érzett felháborodását kürtölte világgá, hogy amikor a francia nemzeti gyűlésben feltették ennek nyomán a kérdést, vajon miképpen lehetnek egy ilyen hitvallói miniszterek egy regnáló kormányban, az érintettek kikérték maguknak az inszINUÁCIÓT. Mintha egyenesen törvényszerűként kellene fogadnunk, hogy napjaink nyugat-európai társadalmában valaki vagy haladóan rózsaszínű, vagy fasisztoidgyanús – *s tertium non datur*. Elképesztően erőteljes tehát a baloldaliságra nehezedő tényeket negligálni igyekvő nyomás világszerte. Így hát ha a világ olyan térfelén adatott meg élnünk, ahol a kommunizmust áldozatként éltük meg, akkor már eleve menthetetlen pozícióban vagyunk, hiszen évtizedek során sziklaszilárdságúvá emelt falakat kellene ledöntenünk.

A jellegzetesen *western mind* mindmáig nem túlzottan érzékeny vagy kreatív térségünknek a sajátos problémái iránt. Nemcsak Magyarország, de az egykori Szovjetunió, tehát egy háromszázmilliós tömeg irányában sem. Egyébkénti erenyedtsége, tespedtsége, szellemi renyhültsége alól csupán egyetlen a kivétel: az, ha önnön bőrért véde a vásárra saját kockázatára kell(ene) cselekednie. Mert ha arra kényszerül, hogy emberéletet a sajátjai köréből kockáztasson és/vagy anyagiakat

áldozzon (mint a szövetséges haderő Németországban vagy Japánban a II. világháború után), úgy kitalál valamit. Jót vagy rosszat, de mindenképpen kilép mindennapi rutinjából, mint ahogyan a nürnbergi és tokiói bíraskodással is tette. Számkra viszont csakis napi rutinját biztosítja, mert itt és most haszonélvezővé válhat kibicszerepkörben is.

Ebből viszont egy megrázó felismerés adódik. Nem is nemzeti érzésre vagy bárhol is a honosság érzetére gondolok, hanem arra, hogy függetlenül attól, vajon identitásában felsőbb- vagy alsóbbrendűség gyanúja gyötri-e (már ha egyáltalán törődik ilyen idejétmúlt gondokkal), létezik egy Dél-kelet Ázsiától Latin Amerikáig erőteljesen súlykolt világkép, amelynek jegyében – kivéve azon fejlett térséget, amit Immanuel Wallenstein s utána az egész világgazdaságtan *centernek* nevez – mi csupán a világgazdasági periféria maradéka vagyunk. Vagyis azon tény erejénél fogva, hogy általuk kimutatott s kétségtelenül fennálló trendektől minősítve mi – úgymond – a szélen vagyunk, nekünk csakis tanulnunk kell, tőlük, minthogy ebben az alapvetően inferioritást sugalló s így bennünket mintakövettető szerepkörbe helyező eszmében ez váratik el a világgazdasági centrumtól.

Nyilvánvalóan az a kérdés bújjik meg a háttérben, vajon saját fájdalomkunk – bármelyikünké Ázsiától s Afrikától Albániáig, megélt benyomásainkkal, emberi tapasztalatunkkal – összemérhető-e egyáltalán egyenértékűként az amerikaival? Mert ha nem, úgy alapvető bajok vannak az emberről alkotott felfogással, társadalomtudományos gondolkodásunk alapjaival. Ám ha igen, úgy ennek nyomot kellene hagynia tudományművelésben, gyakorlati cselekvésben is. Ám ha magunk nem vállaljuk saját gondjainak tisztázását, felesleges mások önzésére panaszkodnunk: elveszünk, de csakis saját tétovaságunk okán.

Akkor viszont, ha nem utolérhetetlenül egyedi tapasztalatot testesítünk meg e glóbuszon, hanem hatalmas térségünkben mindannyian hasonló megoldatlanságokkal vívódunk, úgy miért nem fogunk össze? Hiszen immár második évtizede összefogás nélkül külön-külön vajúdik e tucatnyi ország igazságtétellel, magánosítással s egyéb példátlan ügyekkel, míg ha együtt léptünk volna fel, bizonyára jobb és kevésbé sérülékeny eredményt értünk volna el. Ámde még nemzetközi partnerkeresés nyomával sem találkozhatunk. Ha csak arra gondolunk, hogy a legutóbbi évszázadban írek, baszkok, dél-alpesiek, avagy éppen Izrael Állam megteremtői milyen változatos állhatatossággal kísérelték meg saját érdekeiket érvényre juttatni, olyan benyomásunk támadhat, mintha magunk *self-assertion*, azaz önérvényesítés képessége nélküli nép volnánk.

Mihelyt a politikai mezőny másik térfelére áttekintünk, máris meggyőződhetünk arról, hogy minálunk is működnek óceánon túlról indított nemzetközi ügynökségek. Jogállami átmenetünk elvi kereteinek lefektetésére létrehozta kutatóközpontokat a *University of Chicago* és további tudásközpontok kebelében, s vezérgondolatainknak van nálunk is nemzetközi kitekintésű letéteményese a *Central European University* képében, karöltve a *New York University* anyaműhelyével. Fennáll tehát az Egyesült Államok és Magyarország közt tényleges együttműködés, nemzetközi folyóirattal és dokumentációkkal, régióink ügyeit átölelő konferen-

ciaszervezéssel – pontosan egy olyan szellemiség jegyében, amely mintha pontosan azt igyekeznék hatásában minimalizálni, hogy egyáltalán sajátos problémák lehetnének itt. Holott a klasszikus görög-római tudástól a marxizmusig (s persze azon túl is) alapvető élmény, hogy minden emberi tapasztalás egyedi, minden elmélet partikuláris (amiként társadalomtudomány sem létezik másként, mint nem szűnő problémamegoldásként), hiszen bármi, amit egyáltalán elgondolunk, saját *hic et nunc* emberi tapasztalásától előfeltételezett. Tehát mindvégig egyetlen (fel sem tett, így meg sem válaszolt) alapkérdésbe bukunk: univerzáliákban élünk-e, olyan eszmeiségben, amelyben kizárólag elvont kategóriák állhatnak fenn, vagy éppen ellenkezőleg: minden élettapasztalat és helyzet, amelynek a feltételeit éppen megéljük, elvileg saját megfogalmazásra tarthat igényt – pontosan úgy, mint az angolszász jogeszmében a bírói precedens, amely mint múltbéli döntési tapasztalat köti a jövőt is, ámde bármely új tapasztalat szabadon felül is írhatja kellő indok esetén.

* * *

Büszkék és boldogak lehetnénk, mert élő laboratóriumban élünk, ahol a nálunk, Albániától Kamcsatkáig bárhol bekövetkezett változás sokkal jelentősebb, mint bármi egyéb, ami egy évszázad távlatában lezajlott. Mind e közben viszont ahhoz szoktunk hozzá (mert mindig így tanították nekünk), hogy a második világháborút követően a barna diktatúrák felszámolásának a megszállóinkra háramló feladatát emberfelettinek lássuk. Noha a Harmadik Birodalom csak tizenegy-valahány évig tartott, s pusztán ennek maradékát kellett eltakarítaniok. Miként? Hiszen háborús vereséggel a politikai felépítmény eleve összeomlott. Tehát háborús kiszolgálásra szervezeten kimagaslóan teljesítő tőkés gazdaságokat kellett *post-war* (béke-)célokra átállítani, párhuzamosan egy a *Marshall Plan* fogadásához vállalható politikai rendszer újraépítésével. Nekünk ellenben egyszerre kellett átmennünk autoritáriusból demokratikus rezsimbe, jogállamiságot tagadóból jogállamiba, párturalmi tervgazdaságból szabad piaciba, teljességgel új politikai s gazdasági struktúrákat emelve mindenütt – nálunk fél évszázad, a szovjeteknél nyolcvan év olyan lepusztított romjain, amelyek egy polgári berendezkedésnek még az alapszöveit is kiiktatták a kommunizmus új embertípusa létrejöttének az ígézetében, egy dühödten totalitarisztikus eszközrendszer semmit sem kímélő felhasználása révén. Egyszerre kellett hát összeeszkábálnunk mindent, erkölcsötől szellemiségig s gazdaságtól politikáig, és mindezt – természetszerűleg – jogállami keretek közt. Hallatlan a feladat, s nincs tudomásunk arról, sikerült-e teljességgel valóra váltani bárhol is.

Bármiféle új megoldásnak egy külső mintából történő átvétele viszont feltételezné a különbségek előzetes lemérését: mi az, ami az átadóban megvan, ellenben a befogadóban (még vagy már) nincs. Ámde – s figyeljünk e látszólag banális megállapításra, mert a tudományfejlődésre nézve különösen érvényes ez – az ember nem szokta megfogalmazni, hogy miért és miként vesz levegőt, ha egyszer van körötte ilyen, s működik az ehhez szükséges szerve. Ugyanis nem a köznapi rutin igényel indoklást. Megszakítatlan folyamatosság jellemezhetette e példaadó

nyugati társadalmakat, miközben a mienkére emlékeztető saját határhelyzetekkel sem kellett szembesülniök, mert egyszerűen nem adódtak ilyenek. Annak szükségével sem konfrontálódtak hát, hogy önnön teoretikus előfeltevéseik igazolását adják. Ezekre az előkérdésekre így – mi szükséges például ahhoz, hogy demokrácia, alkotmányosság, jogállamiság egyáltalán működhessék, hogy emberi jogi vívmányok sérelmes helyzeteket gyógyítsanak ahelyett, hogy ilyesmiket maguk idéznének elő? – nem találunk választ, mert esetlegesen felmerülő visszásságaikat durva beavatkozás nélkül el tudták rendezni. Már pedig ha az ő tipikumukhoz képest saját adottságainkat atipikusnak mondjuk, úgy azt is látnunk kellene, hogy miféle magyarázatok s társadalomképek versengenek egyáltalán az eszmék piacán, s melyeknek és miként állanak fenn – ott, majd nálunk – a teoretikus előfeltevései. Tudományunk azonban – önnön egyeduralmába beleszokottan – ilyesmivel még nem állt elő. Restségét diktáló erényé formálta, s egyedül elérhető bölcsességként önnön mindennapóságát hirdeti.

Egyetlen alkalomról tudunk, amikor a tudomány ilyesmivel foglalkozott. Carl Schmitt testesítette meg e kivételt, akinek – efemer botlasként?, lényeg látásaként?, hiszen vehemens bírálói leginkább ez utóbbiként írják le – a nemzetiszocialista hatalomátvételt követően született (s ilyesfajta felismeréseket egyszersmind gyakorlatba ültető) néhány írása azonban a ma számára óhatatlanul vállalhatatlan színben tünteti fel az egész kérdésfeltevést. Bár életében többé egyetemek nem fogadták be, életművét német, angol, olasz, francia, spanyol összkiadásokban azóta is tanulmányozzák, hiszen máig egyedülként foglalkoztatták nagy egyetemes hívószavainknak a társadalomelméleti előfeltevései. S most e szocializmus utáni hatalmas térségben mi kerültünk abba a helyzetbe, hogy saját ügyünkben előfeltételezetségeink végiggondolásába kezdjünk, amit helyettünk más bizonyosan nem fog megtenni. Lehet, hogy visszariadunk ettől. Valamelyes ideig panaszkodhatunk ugyan, idő múltán azonban már csak magunkra mutogathatunk: lusták voltunk s tehetetlenek, aminek gyümölcset most magunknak kell learatnunk.

Pontosan a korlátok túlsúlya eredményez úgyszólván megoldhatatlanságot. A nehéz helyzetek felelős kezelése példajaként emlékezzünk csak arra, hogy az I. világháborút követően az utódállamokba szorult magyarság sorsáért aggódva úgyszólván azonnal megindult a tudományos igényű csonka-magyarországi dokumentáció (társadalmi szervezeteknél, egyetemeken, majd a Teleki Intézetben), hogy a változó esélyek közepette felmerülő kérdésekre majd stratégiaileg végiggondoltan adandó válaszokhoz alapul szolgálhasson. Vagy arra, hogy a második világháborúba történő belépéssel csaknem egyidejűleg minden érintett országban kezdetét vette az a (külügyi, katonai, valamint igazságügyi tagoltságban szervezett) politikai gondolkodás (Németország s persze Anglia és Amerika esetében jól dokumentálhatóan, nálunk erőteljesen elpusztult iratanyaggal, a Szovjetunió tekintetében pedig máig sem hozzáférhetően), amely a vonatkozó összes térfélről egyaránt regisztrálta a tényeket, hogy az akkor még ismeretlen kimenetelű majdani békekötések előkészítéséhez optimalizálja az adott ország lépéseit. Mielőtt tehát cselekednék, éveken keresztül is töprenghet egy nemzet, ám amikor dönt, teljes

súllyal kell cselekednie, miközben egyéb eshetőségekre szintén felkészül. Nem sokkal azután, hogy Anglia, majd Amerika hadviselő fél lett, máris születni kezdtek tisztázások, amelyek nyomán lassan kikovácsolódott az az út, amely végül egyebek közt Nürnberg ítélezéséhez vezetett. Érdekes – ámbár természetes – módon ez eleinte a legkülönbözőbb politikai és katonai vezetők, jogászintellektusok véleménycsoakra (kezdetben inkább ötletbörze, majd egyre koncentráltabban – s egyre tisztábban költség/haszon-mérlegelések nyomán – a reálisan vállalható instrumentáriumok mint majdani eljárások kiválasztása), amelyekben (olykor egymásra kigyót-békát kiáltva) vitatták meg azon lehetőségeket, veszélyeket és kockázatokat, amik politikailag, katonailag, gazdasági következményeiben s persze erkölcsi (végső soron: teológiai) megfontolásokat is szem előtt tartva végül megszabták a győztes cselekvésének korlátait.

Nos, a mi demokráciaépítésünk felől nézve adott volt egy helyzet, amelyben választással győzött egy párt, és kormányt alakított, miközben ettől kezdve a sültgalambra várakozók tömegének hallgatólagos támogatásával az ellenzékbe szorultak mintegy a valódi átmenet sorsának ellendrukkereként léptek fel, s önnön túléléséért lihegve az általuk privatizált sajtó is saját hatalmi harcba kezdett. Ebből is adódhatott akkori helyzetünk drámai szépsége és gyakorlati megoldhatatlansága, hiszen aligha tudnak kikovácsolódni jó megoldások ilyen körülmények között. Sem a helyzet nem engedte, sem a külső erőter nem részesítette előnyben túlságosan önálló utak keresését. Hiszen mérvadó nemzetközi környezetünk legalábbis sima átmenetet szeretett volna egy idealizált posztkommunizmusba, voltaképpen ugyanazon rózsaszín várakozással – menjen minden tovább a maga útján, csak kevesebb görönggyel –, mint ami számos lelket táplált itthon is. Azzal a kimondatlan várakozással, hogy úgyszólván mindegy, hogy miként, de vonassanak be azon erők is, amelyek belülről ezt idáig akadályozták. Vagyis a társadalom hallatlanul kicsiny szegmensének kellett megbirkóznia egy hallatlan feladattal, ha egyáltalán tényleges rendszerváltoztatást akart.

Nos, Jeane Kirkpatrick – emberközpontú konzervatív gondolkodó, az Egyesült Államok nemrégiben elhunyt első ENSZ-nagykövete – afelett töpreng, hogy ott, ahol élő emberekről, sorsokról, közös társadalmunk formálásáról van szó, szabad-e valamiféle tiszta értelemre hagyatkoznunk? Szabad-e vajon pusztán ama képességeinkre építenünk, hogy az egyetemességek elvont nyelvén – s így magát az élő embert is általános fogalmiságokba csupaszítva s ezáltal minden valóságos kapcsolódásától elszakítva – mindent merő absztraktumként kezelünk? Nos, szomorúan konstatálja, hogy újabb időinkben ez valóban így dívik, noha felettébb káros hatású. A francia forradalomból s mögötte a felvilágosodás hagyatékából eredezteti, hogy az ember immár görcsösen tervezni kíván jövőt: nem hagyatkozik többé sem nemzedékek megélt tapasztalatára, sem hagyományra; ódzkodik a történelemtől, s kizárólag magában bízik: emberi értelmében s az általa előállított elvont gondolati konstrukciókban. Ámde óhatatlanul elkapatja magát. Hiszen van hatalma, és szervező erejével a modern társadalomban már úgyszólván bármit elérhet (s annak ellenkezőjét is): tetszőlegesen építhet végrehajtó monstroomokat, amelyekkel éhín-

séget idézhet elő, mint Szovjet-Oroszországban, vagy emberpusztító gépezeteket működtethet, mint a Harmadik Birodalomban. Nos, problémázásában a nagykövetasszonyt annak botrányosnak talált felismerése indította el, hogy amerikai demokráciájukban is teljességgel életidegen, steril képződmények jönnek gyakran létre csupán elmeszülemények nyomán. Az engedékenység nevelési szelleme például náluk, mint egy a gyakorlati érzék tiszteletére alapozó farmer-hagyományú közösségben aligha szökkenhetett volna szárba; ám ha minden korlátlan, a *common sense* pedig a maradiság jelzőjévé torzul, úgy ez is eluralkodhat. Következtetése szerint az elvont teóriákban vakon bízó ember történelmileg kiüresedik. Ha már múlt sem köti, úgy jövője aligha lesz más, mint szabadon kitölthető csekk. A modern értelmiség megváltó, született gátlásainktól is megszabadító eszméket produkál a gondolatok korlátlanra tett piacán, s ezek könnyen el is ragadják, hiszen egy demokratikus *constituency* arctalan választótömegét (akik Ortega y Gasset borús jövőképe szerint igénytelenségben rivalizálnak majd egymással) kellemes hívószavai hamar elbűvölik; következményei azonban tragikussá válhatnak.

Már az éthosz kérdésének merő felvetése is az előfeltételek teljes tisztázatlanságával találná szemben magát. Lehetséges-e egyáltalán egy posztmodernnek mondott mai társadalomban építkezni? Gondolat- és tanszabadság s persze vallásszabadság jegyében bizvást szaporodhatnak ugyan templomok, ezekben tetszőlegesen hirdethetnek ígéretet, akár egyetemi műhelyekben gondolva a közösségi megújulás eszményét; ámde tudhat-e mindebből nemzetet összefogó mozgalom kialakulni olyan kovásszá váltnak, ami képes közösségek egyben tartására ott, ahol már a tagadás luciferi bomlasztásával sem tud megbirkózni?

* * *

Demokráciából diktatúra? Mint a századelő orosz kialakulatlanságában, majd Weimarban, s azóta is Dél-Amerika csaknem reménytelen bizonytalanságában? Avagy, mint most és nálunk: diktatúrából demokrácia? Nos, mindkét esetben egy határt lépünk át, aminek motivációi tengelyében egy alig elmúlt múlt megítélése áll; s ez teljességgel politizált. Ebben gyökerezik az ún. igazságtételi problematika alapvető kérdése is.

Felfoghatjuk-e a múltnak a diktatúra fenntartásában segédkező bűneit úgy, mint amelyekre jövőnk jegyében (s állítólag érdekében) egyszersmind fátylat kellene borítanunk? Hiszen ha a feledés homályába vonjuk, úgy hallgatásunkkal egyszersmind igazoljuk, sőt az utókor üzeneteként barbár eszköztárát is – ha nem egyenesen problémátlanak, de mégis – vállalhatónak (s újabb kényszerpályára terelődés esetén újra gyakorolhatónak) nyilvánítjuk. Emlékezzünk rá, hogy az emberi barbaritásra a második világháború végeztével határozott válasz született. Elvi üzenete szerint súlyos bűnökön az emberiség csakis ezek meg- és elítélésével léphet tovább, hiszen egy ponton túl már nem fogadható el semmiféle történeti vagy egyéb igazolási szándék. Amikor a kommunizmus összeomlása utáni Magyarországon a múlt feldolgozását illető első nyilvános viták megindultak – kevéssel a Ceaușescu-házaspár kvázijogi formaisággal lazán övezett meggyilkolása után –,

az első szabadon választott kormányzat mögött álló politikai erő állásfoglalása egyértelmű volt: a múlt bűneivel szembenézést kívánva senki sem börtönt vizionált, hanem demokráciát alapozó előkérdésként szembesült azon feladattal, hogy az eljövendő idők többpárti kormányzásából – ahol bárki szabadon versenget majd a választói többségért – kiiktassanak azok az erők, amelyek nemrég még bűnöző szervezetként gyilkosságra és népellenes terrorra alapozták rezsimjuket. Elérhetetlenné kellett volna hát tenni, hogy bárki is modernizációs programba vagy egyéb ideologikus jótéteménybe próbálja besuvasztani a múlt bűneit. Hiszen ami az elkövetés helyén és idején maga a proletárdiktatúra által az állam jogaként elismert hatályos büntetőjog szerint gyilkosság volt, annak minőségén mit sem változtat, ha akkori vagy mai szerezcsenmosdatás ezt kisebbíteni törekszik. És mégis: egy híresen nagy könyvkultúrájú Franciaországban is fél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy szembenézzenek saját büntömögükkel. Bizonyos lelki azonosulást, létértelmet, egyenesen jogcímigényt rejthet náluk minden: baloldalként azért élhetem túl a Szovjetunió felbomlását, mert vezető antifasiszta erőnek bizonyultam. Vagyis fasizmusra antifasizmussal válaszol azért, hogy önmagát legitimálja. Alapvető dilemmánk a jogban ezért mindenképpen ez: el tudjuk-e különíteni emberi jogaink tömeges és súlyos megsértését bármiféle szociális program hangzatosságától annak érdekében, hogy ezt, mint állami bűnelkövetést, megnevezzük, s legalább jövendőnk eszköztárából kiiktassuk?

A *mainstream* jeles tudósa, Juan Méndez 1997-ben keletkezett írása – mely az ún. nyílt társadalom köreire jellemző korábbi, a diktatúrákra következő demokratikus kormányzatokat a múlt jogi feldolgozásától emberi jogi érvekkel elrettenteni kívánó gondolkodás felülvizsgálatának a mérföldköve – hosszan ecseteli a számonkérés elmulasztásából mánkra háramló gondokat azon bűnök kapcsán, amelyeket dél-amerikai tábornoki rezsimek követtek el saját népük ellen, hogy végül előálljon a farbával: szükséges a büntetőbírószági megítélés – ámde az európai szocializmusokat kivéve. Merthogy – és itt már bőszéggel idézi a Soros-alapítványi köröktől Václav Hávelen át az amerikai sajtóig áradó véleményesúlykolást – a mi tájainkon voltaképpen egész nemzetek lettek bűnrészesek. Merthogy népi demokráciák voltak. Miképpen lehetne hát megkülönböztetni az áldozatot az elkövetőtől ott, ahol mindenki egyszerre volt a rendszer fenntartója és haszonélvezője? A globális hipokrizis kettős mércéje, a jól ismert *double standard* bukkan ismét elő; holott a jogász egyedüli erője épp a következetesség. Ráadásul éppen a mi múltunkra adott válaszként formálódott ki alig fél évszázada a *holocaust* bűnei megítélésének a joga. A felelősségrevonás kikényszerítése pedig vagy alkalmazódik minden *genocid* típusú cselekvésre, vagy nem. Ha igen, úgy ez csakis elvi alapon lehetséges: azért, mert jogilag releváns tekintetben hasonló tényálláshelyzetek állanak fenn. Ha pedig nem, úgy ezt kizárólag az indokolhatja, ha nem állanak fenn jogilag releváns tényállásbeli hasonlóságok. Nos, saját portánkon a kommunista bűnöknek az önkényuralom összeomlása után esedékessé vált számonkérése pusztá elgondolását is eleve anélkül zárták ki jogvédőink alkotmányos jogrendünkből, hogy bárki mindennek összehasonlító történeti dimenzióit végig gondolta volna. Mintha vala-

miféle megismételhetetlenül kizárólagos egyediség – *uniqueness* – állott volna fenn egyik oldalon, ami bármiféle összevethetőséget kizár. A végeredmény pedig pontosan az, ami egy múlttalanságra ítéltége okán jövőnélküliségre kárhoztatott, alkotmánybíróági pecséttel egyszersmind hivatalossá tett jogállamiság-felfogásból egyáltalán adódhat: a honi szocializmus elkövette bűnökön immár senki sem kesereg – néhány merő technikai hibaszálalékként kezelt túlélő áldozaton s erkölcsi magányába kényszerűen ismét visszavonuló hozzátartozón kívül.

Jogbalál című művében Kahler Frigyes szocializmusunk első tizenkét évéből 300 000 büntető és internálási eljárásról ad számot, nagycsaládi méretekben tehát az országlakosságot érintő megtorlásról. Visszavette-e dicső alkotmányunktól „demokratikus jogállam” gyanánt aposztrofált politikai társadalmunk az egykor vérdíjként juttatott előnyöket? Történt-e elismeréssel, támogatással, erkölcsi és anyagi gondviseléssel kísért bocsánatkérés az áldozatra kényszerítettek családjaitól? Elgondolkodott-e már büszke jogállamiságunk annak cinikus egyoldalúságán, hogy a fizikailag eltelt időt annak ellenére érvényesíti elévülésként az egykor önnön törvényeit is semmibe vevő diktatúra valahai végrehajtói javára, hogy a dilemma maga is csak azért vetődhetett fel most, az önkényuralmi rendszer bukása után, mert az az állam, amely fogdmegieit bűnelkövetésre bátorította, egyszersmind megtagadta ugyanebben a jogban előírt bűnüldözési kötelezettsége teljesítését? Vajon nem rosszhiszeműség munkál-e abban, hogy ha mégis felvetődnek ügyek, azok bírósági feldolgozását eleve lehetetlenítik, hiszen elévültség megállapításával ezek megrekednek már ügyészségi szinten?

Nem kell ugyanakkor történelmi távlat annak belátásához, hogy a nagy világhkérdésekre adott globális válaszok elvi köntöse mögött is érdek, világlátás és merő rutin lappang, mindenekelőtt a válaszadóé. Pontosán a mögöttük lappangó érdek szerint ezek is – persze mindig emberi egyetemességünk fölséges elveibe burkoltan – olykor meglepően rövid időn belül változhatnak, akár korábbi oly szilárd elviségük ellenébe is átfordulva; ámde utólag ez már aligha ír egy időközben elüszkösödött sebre. Hadd emlékezzem itt Carlos Nino Oxfordban doktorált büntetőjogászra, akivel barátságom az 1980-as évek második felében a Yale jogi karán közösen eltöltött hosszú időből adódott. Nem sokkal utóbb, az argentinai tábornoki rezsim demokratikus felváltásakor, immár Alphonsín elnök tanácsadójaként, amikor a katonai vezetők számonkérésének meggyőződéses elkötelezettjeként éppen ennek lehetőségein munkálkodott, pontosan amerikai barátai kíméletlen emberjogi bírálatától visszarettenve végül egy olyan megoldáshoz kellett segédkezet nyújtania, amit az e bírálat pálfordulásában szintén élenjáró Méndez most már a megalkuvás politikájának minősít. Merthogy a *human rights watch*-szerveződések ellenagitáló buldogjai rögvest megjelentek ott, ahol egy utódkormányzat, saját demokráciáját megalapozandó, az elmúlt sarának jogi számbavételéhez merészelt hozzáfogni. Állhatatos csökönyösséggel sugallták: a múlthoz fordulás eleve beavatkozás a dolgok rendes menetébe, alávaló bosszúvágytól fűtött „boszorkányüldözés”, tehát már szándékában is gyanús, emberjogi szempontból pedig kétséges, csaknem fasisztoid vállalkozás. Miközben már eleve úgy érkezünk a rendszerváltás közelébe, hogy a tekintélyes *Foreign Affairs* a térség biztonságpolitikai kockázataként

siratta a Szovjetunió elmúlását. Fedőernyőt látott az általa megvalósított rendőri szerepben, mely nem engedte robbanni e globális látószögéből eleve irracionális fennállásúként látott, röviden hát Balkánnak nevezett kism nemzetek sérelmeit és kölcsönös rivalizálását. A szerbiai mérszárulás megindulásakor pedig e biztonságpolitikusok úgyszólván fellélegeztek, merthogy megmondották, s így most már e botrány megtagasztalásával mondhatják: ezért is idegenkedtünk mindig nemzetektől, főként a kicsinyektől s persze a hagyományoktól és a múlttal érvelőktől is. Most már bárki beláthatja – folytatták –, hogy mindez (akárcsak a kultúra fogalma, amelyet az amerikai politikai korrektség a beteges önimádat kirekesztő gesztusaként egykor a Harmadik Birodalomhoz szerintük törvényszerűen vezetett germán romanticizmusból eredeztet) csakis öldöklésbe torkollik. Ezért kürtölhetik hát világgá: vagy amerikai jogállamiságot fogadunk el, vagy boszniai vérfürdő lesz az eredmény.

Az efféle globális gondolkodásmód ma nemzetközi realitás. Ilyen irányban munkáltak a Soros György alapítványi világától ösztönzött emberjogi mozgalmak, és gyakorlati kudarcra látván ezzel fordult szembe utóbb Méndez, aki (szintén Argentínából elszármazottként) belátta: programjuk erőltetése, a szembenézés emberjogi meghiúsítása eddig sehol sem vezetett a demokráciaépítés ügyét előmozdító eredményhez, hiszen éppen megnyugvást nem hozott.

Egy francia akadémikus, Henri Amouroux *Számlák elrendezése* címmel a közelmúltban tízezernyi francia történetét mesélte el, akiket sommás módon gyilkoltak le honfitársaik a németek veresége után, többnyire *maquis*-csoportok, gyakran kész listákkal az együttműködőkről, egy – mint ma már egyértelműen megállapítható – de Gaulle kormányzatától tudatosan teremtett jogúrben. Az átmenet idején ugyanis tudatosan késleltették mind a megszállt s mind a vichyi Franciaország összeomlott rezsimej helyében saját jog bevezetését addig, amíg a piszkos munkát elvégezheték. Ám ma álszent módon alig tudnak saját múltjukról – sem erről, sem az algériai válság idején elkövetett borzalmakról –, mikor saját rutin jogállamiságukat szajkózzák nekünk, nagykövetségűktől okítva ki az Antall-kormányzatot arról, hogy kultúrember nem vájkál a múltban. S feladatát letudva az ilyen civilizátor emelt fővel szokott visszavonulni; mi pedig, kiknek most adatott meg, hogy valóságos volt gyilkosainkkal szembenézzünk, gondjainkkal magunkra maradunk.

Egy mostani műben – szintén *Számlák rendezése* címmel – John Borneman amerikai kultúranthropológus tekinti át a múlttal szembenézés bonyodalmait a kelet-német összeomlás után. Jártasként tanulmánya nyelvében és kultúrájában egyaránt, érzékeli a német jogászság vívódását mindazon kérdésekkel, amelyek a magyar hivatalosság cinikus frivolitása számára észrevétlenek maradtak. Pontosan láttatja annak tétjét, hogy távolról sem elégséges pusztá hatalom birtokában felülről rendelkezni s jogállamiságot egy erkélyről kikiáltani, mert a munka javát csak ezután kezdődő lankadatlan erőfeszítésünk adja, hogy e jogállamiság valóban megélhető legyen, s a társadalom ezt maga is igényelje. És ha e jogállamiság a társadalmi béke biztosítására hivatott, úgy nem tiporhatja el joggal felmerülő igények kielégítését. Ne maradjon hát megalázott, kit arcul csaptak, s mint felelőségétől gyáván menekvő Pilátus, az állam ne az egyszer már jogfosztottat bőszítse tovább, tehetetlenül tárva szét kezét. Talán példaértékű, hogy

egy antropológus és nem jogász teszi fel a kérdést: sikeres lehet-e hosszabb távon egyáltalán jogállamiságért küzdeni diktatúrák romjaiból feléledőknél ott, ahol nincs társadalmi béke, mert a múltat illető kiegyenlítés s rendbetétel sem történt? Nos, ő az, aki Weimar és Dél-Amerika tragikumából okulva merészel már arra következtetni, hogy a demokráciának s az alkotmányosságnak egyaránt vannak, lehetnek előfeltételei: társadalmi konszenzuson kell alapulnia. Nem utasíthat hát ki egész csoportokat a jogállamiság jótéteményéből, netalán pontosan azokat rekesztve ki a jövőből, kik a múlt elsődleges elszenvetői voltak.

Kahler Frigyes kutatásaiból döbbenhetünk rá arra, mennyire szörnyű emlékként égett a magyarság emlékezetébe Kádár János cinizmusa, mikor 1956 decemberében az Ideiglenes Intézőbizottságban kifejtette: néhány hónapnyi kemény rezsim után talán bevezethető lenne a demokrácia, de egyelőre hallani sem akar róla (noha ez esetben népünk félezer halálos ítélettől s több mint húszezernyi bebörtönzéstől megmenekedhetett volna). Magától értetődően fel sem vetődött az első szabadon választott kormányzatban, hogy egy jogtól akár részlegesen mentesített átmeneti úrben ügyködünk, vagy legkényesebb skrupulusainkat félretegyük; hiszen a nemzet legjobbjai évtizedeken át éppen azért küzdöttek, hogy végre a jog uralma érkezzék el. A jogállamiságtól azonban senki sem önfegyverző önbénítást várt, s a cselekvéstől irtózás megtapasztalását a legtöbben félelemként és tehetetlenségként (ha nem éppen a kívülről vezéreltség döbbeneteként) éltek meg. Nos, a jövő talán majd megválaszolja, vajon – hosszú távon – de Gaulle skrupulusoktól mentes (de önnön cinizmusában hatékony) jogúrteremtésén és saját kormányzatunknak végül a saját erkölcsi alapjai megtagadásához vezető (mert korrektségre jogászias túlbiztosítással törekvő) igényelutasításán túl kínálkozhatott-e egyáltalán reális alternatíva. Mégis szomorú most konstatálnunk, hogy a jogállam csődje mögött végső soron talán egy egész néplélek csődje lappang (amiről szamizdatos irodalmunk hangsúlyosan szólott akkoriban, ecsetelve a kádári kompromisszum – „aki nincs ellenünk, az velünk van”, tehát politikai akaratáról lemondva ki-ki boldoguljon saját magánszférájában – generációkon átívelő romboló hatását). Mert végső összegzésben szellemi, anyagi s egyéb javainak mint privilégiumoknak oltalmában a késő Kádár-kori elit erősebbnek bizonyult társadalmunk legázolt, meggyalázott és tönkretett maradékánál, hiszen számosságát – emlékezzünk akár az Antall-éra alatti üzemi vagy az 1994. évi országos választásokra – egy hitétől, erkölcsétől, emberi tartásától megfosztott, mert manipulálható tömeggé gyúrt túlnyomó többség adta.

* * *

Kultúránkban folyton-folyvást keveredünk, ámde ha egy *multi*-kulturális mítosz jegyében ezzel a tisztázás igénye is elsorvad, úgy csak magunkat szegényítjük. Már pedig eltérő szóhasználatok leple mögött teljességgel elüthető, egymást akár kioltó éthoszok, kultúrák, történelmi tapasztalatok állhatnak. Azon kifejezésben például, hogy *rule of law* [joguralom], állam, állami felelősség nem is nevesítették. Abban viszont, hogy *Rechtsstaatlichkeit* [jogállamiság], kizárólag egy némiképpen a jogtól szelídített állam hangsúlyozódik. Mert a szellemi minta itt Nagy Fri-

gyes porosz mintaállama, ahol kiosztott egyenruhában hivatalnokok és könyök-védős bírák testesítik meg a modern bürokrácia immár szabályoktól uralt gépezetében a XVIII. századnak a kereszténység és a felvilágosodás hagyományait egységbe ötvöző tökélyét. Ez az egykori feudális partikularizmusokat felváltó központosított gépezet most már kizárólag a törvény erejénél fogva működik, nehogy bárki zsarnokoskodásra vagy hatalommal visszaélésre adhassa fejét. Az angolszász történelmi tapasztalatot viszont nem ilyen félelem táplálja, így hát eleve másra ügyel. Ott a bíraskodás mindig is kívül állt az uralmi érdekkörökön, garanciákkal övezett eljárása pedig pártatlan megítélést biztosított. Ezért nem is azzal törődik, hogy tételezzenek valamilyen szabályt, hiszen nyugalmanak, biztonságának zálogát nem a jogalkotóban látja. Jogaik nem uralkodói tetszés kegyességéből, hanem ősi szabadságukból fakadnak, amelyek kinyilvánítói – vita esetén – a független bíróságok. Nem azért esdekel hát, hogy törvény szóljon róla. Éppen ellenkezőleg, akkor érzi biztonságban magát, ha ügyeit egyáltalán bírói fórum elé viheti. Esménye ezért nem államközpontú, hanem a felmerülő ügyek pártatlan megítélésére méretezett, hiszen ha bármiből vita adódnék, független fórum szolgáltat majd jogkinyilvánító igazságot.

Az európai kontinensen viszont akkor, amikor a *Rechtsstaatlichkeit* klasszikus korszaka már lezárult, s a koreszmétől telítetten a demokráciaigény nyomult előtérbe, megtermékenyítő találkozás jöhetett létre. Mert személyes vágyaihoz, céljaihoz s érdekeihez képest az egyed mintaszerű jogtudata a porosz felfogásban még külső mértékhez kapcsolódott: tiszteld Istent, hazádat, az embert és családját – valamint a jogot. Ám egy demokratikus berendezkedésben (mely, mint a neve is mutatja, a *démosz* által működik) mindez magasabb szintre helyeződik. Ez a kanti kategorikus imperatívusztól is kifejezett társadalmi kölcsönösség: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényadás elveként szolgálhasson.” Nos, mögöttes bölcsességként ez mutatkozik meg a német alkotmánybíráskodásban is. Hiszen a jog tudata itt már a mások hasonló jogát kölcsönösen tisztelő mindennapi gyakorlat talaján alakul. Jogállamisággá pedig úgy formálódik, hogy mindez a mindennapi szocializáció alapjává válik, amit ténylegesen visszaigazol joggyakorlatában is. Egyszerűen nem áll módjában hát, hogy alapvető várakozásokat csapjon arcul. S ezért olyan hangsúlyok és mögöttes megfontolások mozgatják, amelyek magyar változatára ez idő szerint még kevésbé jellemzők.

A maga hagyományában ilyen visszacsatolást biztosít az angol–amerikai felfogásmód is. Hiszen amikor a *due process* szükségéről mint látszólag tisztán procedurális kívánalomról szól, kimondatlanul is beleérti, hogy e „kellő eljárásnak” képesnek kell lennie a méltó válaszára bármiféle erkölcsi–politikai értelemben jogosan (tehát méltó emberi lénytől méltó módon) felvethető igény tekintetében. Mert szemléletében – mindenkori formális önbezárulása dacára – a jog a jövő irányában mindig nyitott: nem utasít el ügyeket eleve azért, mert gyakorlatában ilyenek még nem fordultak elő. Úgyszólván várja a kihívásokat. S ha ezek kellően nyomósak, sőt jogi érvek is támogatják, úgy kész teljes eszköztára mozgósítására, hogy vállalható megoldást találjon. Eszerint a magunk gondjaiban így kellene

okoskodnunk: előállhatott ugyan, hogy jogászságunk szembeszállt egy igényvel. Előfordulhatott, hogy politikai erőink érzéketlennek bizonyultak, vagy az alkotmányosság őrei történetesen elzárkóztak egy megoldástól. Ám ettől a jog még végtelesen tárház maradt: kimeríthetetlenül gazdag, a jövő perspektívájában éppen nem lezárt argumentációs tér.

A kommunista rezsim összeomlásáig párthatározatok rendelkeztek az ún. *nomenklatura-funkción* belülieknek a büntetőeljárás alóli mentességéről azzal, hogy e jogtagadó beavatkozást esetenként kizárólag bizonyos pártszervek oldhatják fel. Ugyanakkor sok évtizede szerte a világban minden civilizált ország magától értetődően alkalmaz jogként formális beiktatást nem igénylő általánosan elfogadott nemzetközi normákat például náci gyilkosokra. Az az elmúlt évtizedekben helyenként megtapasztalt újítás, hogy a diktatúrák elkövette bűnök alól a bolsevista indíttatásból elkövetettek elévültség címén rendre kikerüljenek s ezért jogilag feldolgozhatatlanok maradjanak, csakis politikai döntés eredménye lehet. Nem véletlen, hogy Európa számos vezető jogásza semmiféle gondot nem észlelt a magyar igazságtételi törekvésben; ráadásul az azóta alakuló nemzetközi szokásjog is, mint látuk, pontosan a múlttal való következetes elszámolást s elszámoltatást igényli.

Azok a világszerte elismert tekintélyek, akikkel ezen időkből találkozhattam – Ronald Dworkintól (New York/Oxford) Joseph Razig (Oxford) és Carlos Ninótól (Buenos Aires/Oxford) Martin Goldingig (North Carolina), nem említve itt német és olasz, francia és spanyol professzorokat –, mind szakmai rokonszenvükről biztosítottak. Akkoriban biztosra vehettem: ha és amennyiben miniszterelnökünk hajlandó lenne egy nemzetközi szakértői tanácskozás összehívására, annak várhatóan pozitív végkifejlete erőteljes nyomást gyakorolhatott volna nálunk és az egész régióban. Ekkoriban gyakran látogatott hozzánk egy menekülő magyar szülőktől kint született, a Columbia egyetemen tanító büntetőjogász jogbölcész. Miközben gyakran együtt ebédeltünk, szóba hozta konzultációit az akkoriban pártelnök Kis Jánossal, érzékenységet a *holocaust-problematika* iránt (már csak azért is, mert ha itthon születik, maga is áldozattá válhatott volna), s tanulással hallgattam benyomásait honi fejleményeinkről. Egyszer közösen tértünk vissza Prágából, amikor (géphiba? vagy időjárás lehetetlenülése okán?) útközben közös hotelszobába kényszerültünk egy éjszaka eltöltésére. Soros-konferenciáról jöttünk, így hát leginkább az igazságtételről beszélgettünk, amiről George Fletcher végszava ez volt: „A jog végtelen lehetőségekkel teli instrumentárium.” Tehát mindig több, mint amit éppen képesek vagyunk megragadni, kihámozni és aktualizálni belőle. Ha tehát jogunk tehetetlen, úgy ez aligha jelent mást, mint hogy maga a nemzet nem tud mit kezdeni saját ügyeivel. Mert egy potens nemzet kezében megtermékenyül joga is. Mint láttuk, persze a jog nem élhet mással, mint fórumok és intézményes csatornák nyitásával. Ezek pedig adott körben kizárhatnak bizonyos eljárásokat, érveléseket vagy adott technikákhoz folyamodást – ám mindig csakis adott körben és megfontolásból. Végtelen instrumentáriumként azonban megmarad: ha egy kapu bezáródik itt, elindulhatunk ott. Nos, pontosan erre figyelmeztetett amerikai barátom is: ha ügyünk bűnüldözésként ellehetetlenül, induljunk el úgy, hogy a felelő-

söket (intézményi utódaikat, végső soron magát az államot) szerződésen kívüli károkozásért [tort] pereljük, hatalmassá duzzadó valóságos kárértékben. Változatos hát azon utak elvi lehetősége, amelyeken keresztül a múlt feltárását elérhetjük, s a bűnöket elkövetőket megnevezhetjük, nem hagyva, hogy a történeteket – áldozataikat újból cserbenhagyó bűnös feledékenységgel – a múlt lomtárába söpörjék s elfelejtsék. Ami tehát eddig történt, az pusztá faktum, ami befolyásolja ugyan jelenünket, de nem zárja le jövőnket. Van-e hát teendők? És mi lenne ez? E kényszerű megkésetttségben most már a demokráciaépítés távlati kilátásait is latolgatva gondolkodhatunk el azon, hogy mivel és miként juthatunk el siralmas jelenünkből a nemzetnek tényleg megfelelő jogállamisághoz.

Társadalmi és jogi doktrínáink jogászai konstrukcióinkkal együtt kimondatlan előfeltevések során nyugszanak. Ha a kapukat most bezárultnak érezzük, úgy vagy túl szűk volt a látásunk, vagy önmagunkban elbizonytalanodva vettük szemügyre, hogy miféle instrumentárium szolgálhatná védendő igényeinket. Várakozásaink túlmutathattak a rutinszerűn, s ezért a napi gyakorlatból vett válaszok nem tudtak kielégítő megoldással szolgálni. Hiszen a jog elvi végtelensége tudatában egy dologban lehetünk csupán bizonyosak: évezredes európai kultúránkban ott vannak azok a gyökerek és források, amelyekből válasz kovácsolódhatott volna. Zlinszky János akkoriban alkotmánybíró jogtörténetési megnyilatkozásából tudjuk, hogy a múltunkban még jobban sáfárcodtunk, hiszen a török megszállás után perek tömege indult addig függőben maradt ügyek rendezésére. Ugyanúgy gondolkodtak eleink a fizikai időmúlás s az elévülés viszonyáról, mint a második világháború utáni magyar jogszolgáltatás, majd az Antall-éra igazságügyi kormányzata. Nem volt hát sem előzménytelen, sem eleve lehetetlen a vállalkozásunk. Kishitűek lehettünk, képzelőerőben korlátozottak, szűkebbnek becsülve a falakat, mint amilyenek elvi lehetőségeikben voltak. Tehát ha vannak alapvető erkölcsi várakozásaink, hogy miként s mivé kellene demokratikus jogállamiságunkat építeni, a kudarcból még nem következik, hogy magából az igényből kellene engednünk. Ha jogszerűek, mert kellő megalapozással felvethetők, úgy meg kellene próbálnunk ismételtten szembenézni a feladattal.

Habár kimerítően tételezettnek gondoljuk, egészében a jog mindig elvont eszköz marad, hiszen végtelenül szerteágazó célokat szolgálhat. Mai vitáinkban is látunk kell, hogy egymásnak ellentmondó állami gondoskodáseszmények egyaránt intézményesíthetők azonos jogi berendezkedés talaján. Szertenézve pedig fel kell ismernünk, hogy az eltérő jogszövegek kakofóniája ellenére a nagy jogi kultúrák érdemi megoldásai aligha térnek el gyökeresen egymástól. Gyakorlatukban egymáshoz közel eső válaszokat tesznek lehetővé a civil életben s a szükséges állami kényszerítés helyzeteiben egyaránt, noha más és más konstrukciókkal élnek, hiszen eltérő hagyományú gondolkodás áll mögöttük.